

Intentionaliteit en interpretatie

Fenomenologische en hermeneutische vooronderstellingen

Ferry de Jong

Wie kann eine Individualität eine ihr sinnlich gegebene fremde individuelle Lebensäußerung zu allgemeingültigem objektivem Verständnis sich bringen? Die Bedingung, an welche diese Möglichkeit gebunden ist, liegt darin, daß in keiner fremden individuellen Äußerung etwas auftreten kann, das nicht auch in der auffassenden Lebendigkeit enthalten wäre.¹

In tal van geschriften heeft Antoine Mooij fundamentele beschouwingen gewijd aan de aard van de ‘psychische realiteit’. Deze beschouwingen zijn, als ik het goed zie, mede daarom van zo fundamenteel belang, omdat daarin het psychische inderdaad tot zijn recht komt als *realiteit*, dat wil zeggen: als een eigenstandige, niet tot de natuurlijke materie te herleiden werkelijkheid. In zijn beschrijvingen van deze zelfstandigheid van het psychische zet Mooij zich enerzijds op zorgvuldige wijze af tegen hedendaagse naturalistische en reductionistische opvattingen omtrent de verhouding tussen lichaam en geest, terwijl hij anderzijds subjectivistische hypostaseringen vermijdt. In wat volgt wil ik stilstaan bij één niveau dat Mooij binnen de psychische realiteit onderscheidt, een niveau dat ook binnen het strafrecht een centraal en tegenwoordig veel bediscussieerd thema vormt: de intentionaliteit. Voor een veroordeling ter zake van de zwaardere delicten is in de regel vereist, dat wordt aangetoond dat de verdachte opzettelijk, oftewel willens en wetens heeft gehandeld. De rechtsgeleerde discussie over het strafrechtelijke opzetbegrip concentreert zich onder meer op de vraag, of het opzet een in hoofdzaak ‘psychisch’ danwel ‘normatief’ delictsbestanddeel vormt.²

Het opzet kan worden beschouwd als de strafrechtelijke verbijzondering van wat in algemene zin ‘intentionaliteit’ kan worden genoemd. Het strafrecht vormt zijn begrippen naar de mal van zijn behoeften. Gelet op het vaak sterk polysemantische en daardoor diffuse karakter van de termen waarvan men zich in het intersubjectieve verkeer bedient, is het strafrecht aangewezen op een zekere mate van abstractie: het ziet af van een hoeveelheid semantische nuances die bepaalde termen in het niet-juridische spraakgebruik aankleven, het accentueert daardoor andere, voor het strafrecht wél relevante nuances, en het voegt in voorkomende gevallen ook eigen betekenissen aan termen toe. Ook

1 Dilthey, (1900) 1957, p. 334.

2 Zie bijvoorbeeld Kelk, 2005, p. 176-205; Schild, 1995. Terwijl in een ‘psychische opvatting’ het opzetbegrip ziet op hetgeen de dader *feitelijk* subjectief heeft gewild en geweten, ziet het opzetbegrip in een ‘normatieve opvatting’ op de objectieve betekenis die op grond van sociale normen aan de gedraging van de dader kan worden verleend.

langs de ‘methodologische’ weg van de procesrechtelijk gereuleerde bewijsvoering biedt het strafrecht een eigen invulling aan zijn begrippen. De betekenissen van termen schuilen in hun gebruik, dat wil zeggen: uit de intersubjectieve omgang met termen blijken de betekenissen die aan deze termen worden *verleend*. De vraag naar bewijs vooronderstelt de vraag naar bewijsbaarheid; beide vragen zijn bij voorbaat van invloed op de beantwoording van de vraag naar de begripsinhoud oftewel betekenis van dat waarvan bewijs verlangd wordt.

Mooij beschouwt de strafrechtelijk gespecificeerde vorm van intentionaliteit als een gestalte van de door hem zo genoemde ‘daadschuld’: ‘Men blijft hier weliswaar op het niveau van de daad maar de inwendigheid van de daad, in de zin van vormen van weten, wordt erin betrokken – alhoewel deze inwendigheid weer gereconstrueerd wordt aan de hand van uitwendige gedragingen en omstandigheden.’³ In de voorliggende bijdrage wil ik aan deze karakterisering van het opzet enige overwegingen wijden. Het strafrechtelijke opzetbegrip zal verder goeddeels worden gelaten voor wat het is: de aandacht wordt gericht op het vóór-juridische begrip intentionaliteit, teneinde zicht te krijgen op de psychische en normatieve betekenis hiervan. Hiertoe zullen we de nodige slingerbewegingen moeten maken. De intentionaliteit vormt een onderwerp dat zich voortdurend lijkt te verzetten tegen onze pogingen, daarover een volledige begripsmatige controle te verwerven. De moeilijkheid wordt voor een deel al meteen veroorzaakt door de *termen* waarmee wij dit onderwerp gewoon zijn te benoemen. De termen intentionaliteit en opzet suggereren een ‘dingmatigheid’ die in wezen juist *niet* kenmerkend is voor wat wij met deze termen zoeken aan te duiden.⁴

Bij wijze van een voorlopige karakterisering kunnen wij stellen dat het opzet geen ‘ding’ is, maar veeleer een betrokkenheid, een gerichtheid, een verhouding. Een dergelijke kwalificatie leidt voorts naar het inzicht dat aan het opzet geen vaste standplaats kan worden toegewezen; het is niet definitief ‘ergens’ lokaliseerbaar. Om de bovenstaande, nog weinig nauwkeurige karakteristiek van het opzetbegrip nader te preciseren, wordt hieronder in verschillende bewegingen aansluiting gezocht bij enkele denkrichtingen die zich hebben beijverd, de contouren van het begrip intentionaliteit bloot te leggen. In een eerste beweging gaat de aandacht uit naar enkele belangrijke, door de fenomenologie aangereikte inzichten. In aansluiting daarop wordt bezien hoe de fenomenologische conceptualisering van de intentionaliteit naderhand werd geamendeerd vanuit de hermeneutische denkrichting. In een volgende beweging staan wij stil bij de hierboven al aangestipte, uit verschillende niveaus opgebouwde psychische realiteit. Tot slot van deze bijdrage worden de door fenomenologie en hermeneutiek aangereikte inzichten ten grondslag gelegd aan de opvatting dat intentionaliteit bestaat in een subjectieve, inwendige bezieling van een verrichting, die in de uitwendigheid ontvankelijk is voor intersubjectieve en normatieve betekenisverlening.

3 Mooij, 1998, p. 59.

4 Vgl. Fuchs, 2005, p. 62.

Fenomenologie

Het moderne begrip van de intentionaliteit danken wij aan Franz Brentano (1838-1917) die de intentionaliteit beschouwde als hét kenmerk van al hetgeen psychisch is, dat wil zeggen: als het *principium divisionis* tussen de psychische verschijnselen en de fysische verschijnselen.⁵ Krachtens dit kenmerk van de intentionaliteit zijn psychische verschijnselen uit hun aard betrokken op een object. Intentionaliteit duidt derhalve op een intramentale gerichtheid op een extramentaal ervaringsbestanddeel. Deze mentale betrokkenheid of deze intentionaliteit van het psychische kan op verschillende wijzen worden verstaan. Brentano meende dat de intentionele betrokkenheid van de psychische binnenwereld op de werkelijkheid daarbuiten niet in die zin mag worden verstaan dat de extramentale werkelijkheid *als zodanig* binnen de menselijke geest tegenwoordig wordt gesteld. Brentano verzette zich op dit punt tegen de premoderne, scholastische zienswijze volgens welke de buitenwereld zich dankzij de eigenschap van intentionaliteit rechtsreeks in de psychische binnenwereld zou weerspiegelen. Tegen deze zienswijze brengt Brentano in, dat wij de werkelijkheid niet kennen zoals zij 'is', maar slechts zoals zij aan ons *verschijnt*.

De gaping tussen binnenwereld en buitenwereld verhindert evenwel geenszins dat dit bewustzijn is betrokken op een object. Het object waarop het bewustzijn, de psychische binnenwereld, is gericht, is een binnen het bewustzijn aanwezig fenomeen. Het geïntendeerde object is een *immanent* object.⁶ Ons bewustzijn 'ontmoet' de werkelijkheid niet en blijft opgesloten binnen zijn eigen grenzen. Het geïntendeerde object is en blijft een intrapsychisch, subjectief fenomeen, dat weliswaar verwijst naar de extramentale werkelijkheid, maar in deze verwijzing nooit uitstijgt boven zijn hoedanigheid van teken dat aanduidt dát achter het fenomeen een werkelijkheid schuilgaat, terwijl die werkelijkheid zelf onbereikbaar blijft. De door Brentano beklemtoonde *geslotenheid* van de psychische binnenwereld, op grond waarvan aan deze binnenwereld streng iedere toegang tot de extramentale werkelijkheid wordt ontzegd, wijst op een cartesiaans denkkader, waarbinnen de mens is opgesloten in de innerlijke wereld van zijn bewustzijn.⁷ Edmund Husserl (1859-1937), leerling van Brentano, breekt deze door Brentano aan het intentionele bewustzijn toegeschreven eigenschap van geslotenheid open.

Ook bij Husserl wordt de intentionaliteit gekenmerkt door de gerichtheid op een object. De intentionele gerichtheid of betrokkenheid wordt echter door Husserl niet, zoals Brentano doet, gesitueerd *binnen* het door het subjectieve bewustzijn omgrensde domein van onze voorstellingen, doch verstaan als een

5 De Boer, 1989, p. 54; Brentano, (1874) 1973, p. 77-100, in het bijzonder p. 88-91.

6 Brentano ontleent aan de scholastiek de idee van de 'mentale in-existentie', oftewel: de idee dat het intentioneel object *in* de psychische binnenwereld verschijnt. Op voet van de door hem geformuleerde *Satz der Immanenz* betoogt Brentano, in afwijking van de scholastische traditie, dat de menselijke geest zich slechts een *voorstelling* maakt van een uiteindelijk onbereikbare werkelijkheid buiten de geest, zodat de mens opgesloten blijft binnen zijn voorstellingswereld. Zie Brentano, (1874) 1973, p. 92-94, 97-98; Mooij, 2008, p. 54.

7 De Boer, 1989, p. 55-56.

principiële *openheid of ontvankelijkheid* van het subjectieve bewustzijn voor de objectieve leefwereld aan gene zijde van de psychische binnenwereld. In deze opvatting van intentionaliteit wordt de leefwereld dan ook geacht wél onbemiddeld voor het bewustzijn toegankelijk te zijn. Husserl keert zich in dit verband tegen de in zijn dagen gangbare empiristische en naturalistische theorie van het bewustzijn, die dit bewustzijn beschouwde als een passieve instantie die externe en vooralsnog ‘zinloze’ gewaarwordingen, prikkels of *sense data* eerst opvangt en vervolgens, als een soort ‘black box’, transformeert tot met betekenis geladen, mentale representaties.⁸ Tegen deze zienswijze brengt Husserl in dat het bewustzijn niet moet worden beschouwd als een identificeerbaar ‘ding’ of als een substantie, maar veeleer als een *activiteit*. In deze activiteit wordt een voorshands betekenisloze prikkel of gewaarwording omgevormd tot een *opvatting* van een object.⁹ Intentionaliteit bestaat precies in deze act van ‘apperceptie’ waarin en waardoor de van buiten komende gewaarwording wordt getranscendeerd of overschreden en waardoor het intentionele subject een betrekking aangaat met een geïntendeerd, dat wil zeggen: met een in een bepaalde betekenis gevat ervaringsbestanddeel.

Een voorshands betekenisloos gegeven wordt door het intentionele bewustzijn opgevat en aldus van een betekenis voorzien. Uit hoofde van deze werkzaamheid kan aan het bewustzijn een *zinstichtende* functie worden toegedicht. Het bewustzijn is dan ook niet een psychische binnenwereld die zich hermetisch voor de buitenwereld heeft afgesloten; bewustzijn impliceert altijd het bewustzijn *van iets* en dus het gericht-zijn *op iets*.¹⁰ Deze wisselwerking tussen subject en object, voor welke wisselwerking de term intentionaliteit de algemene aanduiding vormt, kan begripsmatig op verschillende wijzen nader worden geanalyseerd. De met bepaalde methodologische beginselen gereguleerde analyse van deze wisselwerking tussen het intentionele subject en het geïntendeerde object vormt de taak waarop de fenomenologie zich wezenlijk toelegt. Daartoe worden verschillende analytische onderscheidingen geïntroduceerd. In de eerste plaats wordt onderscheiden tussen twee *grondvormen* van intentionaliteit: de cognitieve en de affectieve vorm.¹¹ Wie zich intentioneel te verstaan geeft, door bijvoorbeeld te spreken, te schrijven of te handelen, is in zijn uiting cognitief en affectief gericht op een object in de leefwereld. Het subject geeft een bepaald inzicht of besef en een bepaalde bedoeling te kennen. De uiting *drukt* beide vormen van intentionaliteit *uit* en is er aldus *intern* mee verbonden.¹²

In de tweede plaats wordt een onderscheid geïntroduceerd tussen verschillende kwaliteiten van intentionele acten, die corresponderen met verschillende intentionele objecten. Men kan op verschillende wijzen intentioneel gericht zijn op een object, of intentioneel ‘aanwezig zijn’ bij een object. Bij gelegenheid van een bezoek aan een museum ziet men bijvoorbeeld in één van de museumzalen een schilderij aan de wand hangen. Een dag later kan men zich dit schil-

8 Slatman, 2003, p. 14-15.

9 Husserl, 1922, p. 103-104, 167-172, 203-204; Mooij, 2008, p. 54-55.

10 IJsseling, 1981, p. 18; Slatman, 2003, p. 15; Mooij, 2008, p. 55.

11 Mooij, 2006, p. 146-148.

12 Mooij, 2006, p. 116-117; Mooij, 2004, p. 31-32, 51-53.

derij herinneren. Daarnaast kan men bijvoorbeeld fantaseren over een bepaald schilderij, zonder het wellicht ooit daadwerkelijk te hebben gezien. Al naar gelang de intentionele act een verschillende kwaliteit heeft (zien, zich herinneren, fantaseren, et cetera), heeft het geïntendeerde object een verschillende materie of inhoud.¹³ Een visueel *waargenomen* schilderij is een object met een andere materie dan een *herinnerd* schilderij, ook al fungeren beide geïntendeerde objecten als teken voor één en hetzelfde reële ‘ding’ dat zich in de empirische werkelijkheid bevindt aan een bepaalde muur van een bepaalde ruimte in een bepaald museum.

Het punt is nu dat men volgens Husserl deze laatste vooronderstelling nadrukkelijk moet prijsgeven: wij moeten weerstand bieden tegen onze ‘natuurlijke’ neiging te vooronderstellen dat we bij de beide zojuist genoemde bewustzijnskwaliteiten inderdaad met *hetzelfde* schilderij van doen hebben. De fenomenologie is uit op een getrouwe en wetenschappelijk zuivere beschrijving van psychische fenomenen. Dit streven dwingt de fenomenoloog naar de opvatting van Husserl tot een voortdurende volharding in een ‘tegnatuurlijke’ instelling waarin hij afziet van enig oordeel over het bestaan van de extramentale werkelijkheid. In plaats van de blik naar buiten te richten, moet de fenomenoloog de blik exclusief naar binnen, dat wil zeggen: op het bewustzijn gericht houden, teneinde zich een zo nauwkeurig mogelijk beeld te vormen van de verschillende wijzen waarop dit bewustzijn constitutief is voor de betekenissen die wij aan objecten in de leefwereld hechten. Deze tegennatuurlijke strategie wordt wel aangeduid als de *transcendentale reductie* en gaat gepaard met een zogenoemde *epochè*, oftewel: een radicale beperking ‘tot wat zich feitelijk in, aan of voor het bewustzijn voordoet’.¹⁴

Op deze wijze wordt de ‘wereld’, of liever gezegd: worden alle beschikbare *interpretaties* van de wereld tussen haakjes geplaatst, opdat een zo onbemiddeld mogelijk zicht kan worden verkregen op wat deze interpretaties eerst mogelijk maakt.¹⁵ Dit ‘wat’ is volgens Husserl het intentioneel bewustzijn. Na de voltrekking van het ‘ervaringsexperiment’, waarin alle oordelen en denkbeelden over de werkelijkheid die wij er in het alledaagse leven op nahouden, zijn opgeschort, verschijnt dan ook het bewustzijn als onbetwifelbare, want zelf niet verder reduceerbare bron van alle waarneming.¹⁶ Aan het intentioneel bewustzijn verschaft Husserl dus een *onherleidbaar* statuut: het predikaat ‘intentioneel’ dient als aanduiding voor de zinstichtende werkzaamheid *van* het bewustzijn. Afgezet tegen de naturalistische en empiristische stromingen die door Husserl werden bestreden, culmineerde diens fenomenologie aldus in een copernicaanse draai in het denken over de verhouding tussen waarneming en werkelijkheid. Waar het naturalisme en het empirisme ervan uitgaan dat het bewustzijn is gefundeerd in de ‘materie’, gaat de husserliaanse fenomenologie uit van een omgekeerde funderingsrelatie: de materie is een afhankelijk bewust-

13 Mooij, 2008, p. 55; Slatman, 2003, p. 15-16.

14 IJsseling, 1981, p. 18. Zie Husserl, 1922, p. 56-57.

15 IJsseling, 1981, p. 22-23; Sperna Weiland, 1979, p. 15-18.

16 Sperna Weiland, 1979, p. 14-15.

zijnscorelaat.¹⁷ De gehele fenomenale wereld of leefwereld (*Lebenswelt*) wordt geschapen door, en is aldus gezien relatief aan het subjectieve bewustzijn.

Hermeneutiek

Een onbemiddelde, dat wil zeggen: niet door enige interpretatie vertekende blik op het bewustzijn in zijn transcendentale gedaante verschaft ons volgens Husserl het archimedisch punt van waaruit zich in beginsel een onbetwifelbare filosofie van de werkelijkheid kan ontvouwen.¹⁸ Deze *idealistische* strekking van de husserliaanse fenomenologie is naderhand, voornamelijk door vertegenwoordigers van de hermeneutische denkrichting, bekritiseerd. Tegen de idealistische variant van de fenomenologische theorie van het bewustzijn is ingebracht dat zij lijdt aan een vorm van subjectivisme: onder verwijzing naar de vóór-reflexieve verwevenheid van het menselijk subject met culturele tradities en historische praktijken, wordt dit idealisme als een overmoedige en ongerechtvaardigde hypostasering van de subjectieve positie aangemerkt.¹⁹ Het subject is veeleer ‘geworpen’ in een reeds bestaande, cultureel bemiddelde, historische wereld, dan dat het die wereld geheel eigenstandig, dankzij zijn bewustzijn, intentioneel voor zichzelf tegenwoordig zou kunnen stellen. Het is dus niet zo, dat het subject allereerst de ervaringswereld ‘schept’, om haar vervolgens interpretatief te ordenen en toe te eigenen. De waarneming is, als iedere vorm van intentionele gerichtheid, zélf reeds interpretatief van aard.

Tegen de idealistische prioritering van het subjectieve bewustzijn boven zijn correlaat, dus boven de wereld van de objecten, wordt door de hermeneutiek met kracht ingebracht, dat de tegenoverstelling van het zogenaamd ‘autonome’ subject en het daaraan relatieve object voorbijziet aan een op dieper plan aanwezige relatie van *insluiting* die subject én object omvat.²⁰ De subject-objectrelatie, de betrokkenheid daartussen die de naam ‘intentionaliteit’ draagt, kan niet eenzijdig en als het ware ‘uit het niets’ door het subjectieve bewustzijn worden gesticht, doch wordt *gedragen* door een fundamentele, vóór-reflexieve ervaring van ‘toebehoren’ of ‘in-de-wereld-zijn’.²¹ Het hermeneutische begrip ‘toebehoren’ (*Zugehörigkeit*) duidt op de dragende bodem van het bestaan waarin ieder ‘zijnde’ onwillekeurig is ingevoegd. Op dit toebehoren rust een ontologische prioriteit boven iedere vorm van actieve betekenisverlening of objectconstitutie door een subject. In relatie tot de vóór-reflexieve gesitueerdheid heeft het subject dan ook hoogstens een *afgeleid* statuut. Voordat de mens subject is, is hij al ‘in-de-wereld’, dat wil zeggen: op vóór-reflexieve wijze gebonden aan tradities, aan een cultureel overgeleverde historische en intersubjectieve omgeving, waarbinnen hij zijn ‘subject-zijn’ gaandeweg moet zien te verwezenlijken.

17 De Boer, 1989, p. 68.

18 De Boer, 1981.

19 De Boer, 1993, p. 176-178; Ricoeur, 1981, p. 31; zie ook Mooij, 2008, p. 57-58.

20 Ricoeur, 1981, p. 24; Mooij, 1983, p. 203-204, 215.

21 Gadamer, (1960) 1975, p. 247-250, 279; Heidegger, (1927) 1999, p. 80-91; Ricoeur, 1981, p. 25.

Dat het menselijke ‘in-de-wereld-zijn’ vóór-reflexief is, met andere woorden: dat het ‘in-de-wereld-zijn’ voorafgaat aan, en zelfs de mogelijkheidsvoorwaarde vormt voor alle vormen van subjectief bewustzijn, neemt niet weg dat de ervaring van toebehoren gepaard gaat met een uitleg of een verstaan. Anders dan de dingen, is het menselijk zijnde begiftigd met een ‘zijnsverstaan’, een verstaan dat hem toestaat, zichzelf te kennen *als* een zijnde temidden van andere zijnden. Dit besef ontbeert in eerste instantie iedere epistemologische, en dus ook iedere psychologische relevantie, en mag daarom niet worden opgevat als een instrument waarmee de mens een ander al of niet menselijk zijnde leert kennen.²² Het vóór-reflexieve zijnsverstaan is veeleer een eigenschap van de mens, krachtens hetwelk hij zijn relatie met, en zijn positie binnen de intersubjectieve wereld waarin hij ‘geworpen’ is, leert begrijpen.²³ Dit begrijpen wordt mogelijk gemaakt door de horizon van cultureel overgeleverde vooronderstellingen of ‘vooroordelen’. Zoals wij zagen, beklemtoonde Husserl reeds dat bewustzijn altijd een bewustzijn *van iets*, een gericht zijn *op iets* impliceert. Maar waar Husserl aan deze vaststelling de consequentie verbond, dat dit ‘iets’ zonder meer intentioneel door het transcendentale bewustzijn wordt geproduceerd, corrigeert de hermeneutiek deze zienswijze door te benadrukken dat ieder bewustzijn van iets op zijn beurt wordt gedragen door een anticipatoir, vóór-reflexief verstaan van dit iets *als iets*.²⁴

Dit ‘als’ vooronderstelt dat dit ‘iets’, dit object dat door een subjectief bewustzijn kan worden geappercipieerd, op fundamenteeler plan reeds ‘beschikbaar is als iets wat zich laat uitspreken’.²⁵ Begrip van onze positie binnen de niet door ons geschapen leefwereld is daarmee afhankelijk van een ‘structuur van anticipatie’, een structuur van voor-oordelen die *vooruit grijpen* op de objecten of zijnden in de intersubjectieve leefwereld die voor ons een betekenis kunnen hebben.²⁶ Juist de eigenschap die maakt dat objecten voor ons een betekenis kunnen hebben of verkrijgen, vooronderstelt een anticipatoire, vóór-reflexieve structuur van vooroordelen waaraan mensen in eerste instantie volledig zijn overgeleverd. Aan de hand van deze structuur zullen mensen zich allereerst in de hen omgevende wereld moeten leren oriënteren, vooraleer zij zich het statuut kunnen aanmeten van een min of meer autonoom subject dat zijn eigen bestaan ‘ontwerpt’. De structuur waarin mensen tijdens hun ontwikkeling tot subject noodgedwongen worden ingewijd, draagt een *talig* of *dialogisch* karakter. De overgeleverde vooroordelen stellen ons in staat iets te verstaan *als* iets, en voegen ons dus in in een, zoals Ricoeur het noemt, *gesprek* dat al gaande is: ‘Wij vallen in zekere zin midden in een gesprek dat reeds is

22 Zie De Boer, 1993, p. 176-199; Ricoeur, 1989, p. 56-57.

23 Heidegger, (1927) 1999, p. 80.

24 Heidegger, (1927) 1999, p. 197: ‘Wat in het verstaan is ontsloten, het verstane, is altijd al op zo’n manier toegankelijk dat zijn “als wat” er uitdrukkelijk aan valt te onderscheiden. Het “als” maakt de structuur uit van de uitdrukkelijkheid van iets wat verstaan is; het constitueert de uitleg.’ Zie ook Ricoeur 1981, p. 25-27.

25 Heidegger, (1927) 1999, p. 197; zie ook Mooij, 1983, p. 215.

26 Ricoeur, 1981, p. 26; Heidegger, (1927) 1999, p. 196-202; Gadamer, (1960) 1975, p. 261-269; zie ook Visker, 2006, p. 257.

begonnen en waarin wij ons trachten te oriënteren teneinde, op onze beurt, onze bijdrage ertoe te kunnen leveren.²⁷

Eerst dankzij de zojuist in korte trekken besproken hermeneutische ‘correctie’ op de idealistische variant van de fenomenologie kon de ‘cartesiaanse’ wijze van denken over de verhouding tussen subjectief bewustzijn en objectieve buitenwereld, waaraan ook Husserl zich nog niet heeft kunnen onttrekken,²⁸ worden overwonnen. Husserl bestreed weliswaar de door Brentano beklemtonde geslotenheid van de psychische realiteit, op grond waarvan de psyche geen toegang zou hebben tot de extramentale werkelijkheid, maar ook Husserl maakt van de psychische realiteit in zekere zin een gesloten realiteit, zij het dat Husserl de toegangsdeur aan de andere zijde afsluit dan Brentano had gedaan: de extramentale werkelijkheid dringt niet door in het bewustzijn, want het bewustzijn *constitueert* deze werkelijkheid. De hermeneutiek maakt bezwaar tegen dit door de idealistische fenomenologie gepostuleerde uitgangspunt van het primaat van het subject, door te benadrukken dat niet alleen de waarneming of het bewustzijn zelf interpretatief van aard is, maar dat ‘ook de kaders die het veld van een bepaald type van waarneming inkaderen’, alleen interpretatief, duidend, te achterhalen zijn.²⁹ In het licht van de menselijke conditie van ‘geworpenheid’, oftewel: de relatie van ‘toebehoren’ van de mens aan een historische wereld van tradities, vooroordelen en gebruiken, wordt zichtbaar dat pogingen tot het blootleggen van een ‘laatste, onbetwifelbaar fundament’ onder iedere vorm van betekenisverlening of objectconstitutie slechts op straffe van een naïef en overmoedig subjectivisme kunnen worden ondernomen.

Subjectiviteit

De hierboven in grove trekken getekende weg langs enkele kernpunten binnen de fenomenologische en hermeneutische theorievorming rond het begrip intentionaliteit werd gevolgd teneinde de bij de aanvang van deze bijdrage geboden, voorlopige karakterisering van dit begrip meer definitieve contouren te verschaffen. Maar we zijn nog niet waar we willen eindigen: het is dienstig op dit tussenstation op onze route naar een bepaling van de vóór-juridische vooronderstellingen onder het strafrechtelijke begrip opzet een nader ophoud in te lassen, waarin de aandacht wordt gevestigd op een aan Mooij ontleend conceptueel onderscheid tussen de verschillende niveaus waaruit de ‘psychische realiteit’ is opgebouwd. Deze niveaus binnen de psychische realiteit hangen nauw samen. De intentionaliteit vertegenwoordigt één van de drie onderling afhankelijke niveaus die aan de psychische realiteit te onderkennen vallen. Dit

27 Ricoeur, 1981, p. 27.

28 De Boer, 1989, p. 79; De Boer, 1993, p. 147-148, 176-178; Mooij, 1983, p. 203; vergelijk Slatman, 2003, p. 18-20.

29 Mooij, 2008, p. 57. Deze ‘kaders’ kunnen in wisselende graden door waanvoorstellingen of ‘ideologieën’ vervormd of vertekend zijn. Vanwege de onvermijdelijkheid van het ‘voorverstaan’ bij iedere vorm van subjectief bewustzijn, is enige vorm van ideologie ook onontkoombaar. Om die reden ziet Ricoeur binnen de door hem bepleite ‘hermeneutische fenomenologie’ nadrukkelijk ruimte voor ideologiekritische analyse. Zie Ricoeur, 1981, p. 27-30; Ricoeur, 1989, p. 63-100.

kenmerk van het psychische bestaat in een subjectieve gerichtheid op de intersubjectieve wereld.³⁰ Intentionaliteit vooronderstelt dus twee verschijnselen waartussen deze gerichtheid zich manifesteert. Enerzijds moet een subjectieve positie worden onderkend, een positie vanwaar het subject zich op één of andere wijze *verhoudt tot* de hem omgevende leefwereld. Anderzijds is er deze leefwereld waartoe het subject zich verhoudt en die het 'objectieve' correlaat vormt van de intentionaliteit.

De intersubjectieve leefwereld levert ons het tweede kenmerk van of het tweede niveau binnen de psychische realiteit. Krachtens dit kenmerk kan het psychische niet worden beschouwd als een in zichzelf besloten binnenwereld, maar moet het psychische of mentale juist worden gekarakteriseerd als een binnenwereld die principieel voor de buitenwereld *openstaat*. Op deze sociaal gedimensioneerde buitenwereld, behelzende een oneindige hoeveelheid betekenisgeladen ervaringsbestanddelen, is het menselijk subject steeds op onontkoombare wijze betrokken wanneer het zich uit, zich te verstaan geeft, dat wil zeggen: wanneer het spreekt, schrijft, handelt. Deze betrokkenheid *is* intentionaliteit. Het menselijk subject handelt en spreekt steeds opnieuw vanuit zijn subjectieve positie, maar zijn uitingen zijn slechts verstaanbaar, en daarmee: *als* zinvolle uitingen *bestaanbaar*, bij de gratie van de *voorgegeven* intersubjectieve betekeniswereld waarin het menselijk subject 'geïnscribeerd' is.³¹ Die geïntendeerde betekeniswereld, oftewel de intersubjectief gedeelde ervaringswereld, moet niet worden verward met de werkelijkheid 'op zich'. De sociale leefwereld kan niet worden geacht samen te vallen met de fysieke, natuurlijke, aan vaste wetmatigheden onderworpen werkelijkheid buiten onszelf.

Het door objectieve noodzakelijkheid geregeerde 'natuurrijk' van de 'brute feiten' is *als zodanig* zelfs niet voor menselijke zingeving vatbaar. Zingeving of betekenisverlening is slechts mogelijk bij de gratie van de werkzaamheid van een *symbolische structuur*, het derde kenmerk van, of het derde niveau binnen de psychische realiteit. Deze symbolische structuur transformeert en 'ordent' de onmiddellijke, als zodanig niet als zinvol te ervaren werkelijkheid tot een betekenisvolle wereld die bestaat uit subjecten met wie en objecten waarmee wij zinvolle verhoudingen kunnen aangaan.³² Onze waarneming van ervaringsbestanddelen en van anderen wordt gestructureerd door een voorgegeven, in traditie gewortelde en cultureel overgeleverde symbolisering die de werkelijkheid op een bepaalde wijze *aanduidt*. De symbolische structuur is dus een *talige* structuur. 'Betekenis' is derhalve geen eigenschap waarmee verschijnselen in de fysieke werkelijkheid reeds *van nature* begiftigd zijn. Betekenis is niet een aan termen of ervaringsbestanddelen *inherente* eigenschap, een 'essentie' die bij wege van een soort introspectie zou kunnen worden opgedolven en blootgelegd.

Betekenis vooronderstelt taal.³³ Mensen ervaren de wereld door het raster van de taal, zij nemen de wereld waar, maar zijn er tegelijkertijd op *betrokken*.

30 Mooij, 2006, p. 66-68, 146-151.

31 Zie Visker, 2006, p. 216-220; Ricoeur, 1992, p. 152-163.

32 Mooij, 1983, p. 144-147; Mooij, 2006, p. 146-151, 161-210; Mooij, 2004, p. 50-59; Visker, 2006, p. 268, noot 9.

33 Zie Ricoeur, 1989, p. 165-181; Mooij, 2006, p. 128-129, 146-151.

De symbolische taal is de voorwaarde waaronder deze betrokkenheid mogelijk is. De symbolische taal filtert de oneindige fysische ruimte en tijd en laat als residu een gesubjectieerde en geleefde, oftewel: een sociaal gedimensioneerde ruimte en tijd achter. Juist dankzij de sociale dimensionering kunnen wij ons tot de verschillende onderdelen van de geleefde werkelijkheid op een zinvolle wijze verhouden.³⁴ Het betekenissysteem van de taal schept daartoe een *afstand* tot de natuurlijke werkelijkheid. Als effect van deze separatie verschijnt de leefwereld als de verzameling objecten van onze ervaring.³⁵ De symbolische ordening brengt ook een separatie tot stand met de ander en met onszelf. De ander en het eigen zelf zijn niet langer onmiddellijk aan het zelf tegenwoordig. Tussen het zelf en de ander ligt een symbolisch tussenstuk dat ons in staat stelt de uitingen van anderen te interpreteren. De symbolische dimensie maakt het ons mogelijk afstand te nemen ook tot onszelf, onszelf te zien als een anders wiens identiteit en wiens uitingen voorwerp van reflectie en duiding kunnen worden. Op deze wijze is de door talige symbolisering geschapen distantie constitutief voor onze vrijheid.³⁶

De door de taal gestichte, symbolische structuur transformeert de vóór-sociale, natuurlijke werkelijkheid tot een op menselijke maat gesneden leef- of ervaringswereld, bevolkt door objecten waarmee en subjecten met wie de mens zinvolle verhoudingen kan aanknopen. De transcendentale functie van de symbolische structuur schuilt hierin, dat zij het menselijk subject tot het aangaan van deze zinvolle verhoudingen in staat stelt. Dankzij de symbolische ordening van de taal is het subject in staat zich bewust, intentioneel, binnen de leefwereld waarop het zowel cognitief als affectief betrokken is, te oriënteren. Maar deze bewuste oriëntatie vooronderstelt dat het menselijk subject zich heeft moeten onderwerpen aan de al bestaande symbolische structuur. Zonder deze onderschikking van de mens aan de historisch gegroeide, in cultuur en tradities verklonken symbolische ordening van de taal kan de mens zelfs niet tot subject uitgroeien, dat wil zeggen: zich ontwikkelen tot een volwaardige 'oorsprong van handelen' die voor dat handelen ook *verantwoordelijkheid* kan dragen en die dus in zekere zin *vrij* of autonoom is.³⁷

Interpretatie

De drie hierboven besproken niveaus kunnen op conceptueel niveau wel worden onderscheiden, maar zij kunnen niet radicaal van elkaar worden gescheiden.³⁸ Ieder ontwerp van het subjectieve bestaan vooronderstelt een vóórbewuste gesitueerdheid of 'geworpenheid' die dwingt tot een onderwerping aan de binnen de historische ervaringswereld aanwezige symbolische structuur. Dit betekent dat ook iedere intentionele gerichtheid op een zich in de ervaringswereld bevindend ervaringsbestanddeel wordt gedragen, wordt mogelijk gemaakt

34 Zie Mooij, 2006, p. 146-151, 161-210.

35 Mooij, 2006, p. 170; zie ook Visker, 2006, p. 90-91.

36 Mooij, 2006, p. 151. Zie ook De Boer, 1993, p. 133-144; Mooij, 2004, p. 58-59.

37 Zie Mooij, 1983, p. 134-147, 202-210; Mooij, 2006, p. 146-151.

38 Zie Mooij, 2006, p. 67, 163, 194.

door deze structuur, die, zoals we zojuist zagen, talig en dialogisch van aard is. Dit dragende fundament onder de intentionaliteit, waarop de twintigste-eeuwse hermeneutiek met kracht de aandacht heeft gevestigd,³⁹ leert ons niet alleen dat het aanvankelijk aan het subject toegedachte 'primaat' moet worden vervangen door een 'gedecentreerde' of afgeleide positie, maar ontsluit tevens een belangrijke potentie: het bereik van de intentionaliteit wordt er in aanzienlijke mate door vergroot. Intentionaliteit bestaat immers niet langer in een activiteit waarover het subject de *exclusieve* voogdij voert. Deze activiteit is gelegen in de hierboven reeds genoemde 'apperceptie' waarin een met bewustzijn begiftigd subject een bepaald object of ervaringsbestanddeel verstaat *als* een object met een bepaalde *betekenis*, dat wil zeggen: 'opvat' in een bepaalde, intersubjectief beschikbare betekenis.

De intentionaliteit kan daarmee nog altijd worden beschouwd als een door een subjectief bewustzijn ingestelde relatie van betrokkenheid tussen een subject en een object, maar de polen waartussen deze relatie gespannen is, kunnen niet langer definitief ten opzichte van elkaar worden afgebakend. Aan de zijde van het subject valt te wijzen op het door de symbolische orde van de taal gevormde fundament waarzonder een subject tot geen enkele act van apperceptie in staat zou zijn; dit zelfde fundament stelt aan de zijde van het geïntendeerde object de mogelijkheid open, dat de aan dit object toewijsbare 'zin' of betekenis ontsnapt aan de intentionele voogdij van het subject. Deze verbreding van het bereik van de intentie kan nader inzichtelijk worden gemaakt door enige overwegingen te wijden aan het begrip 'distantie' of 'vervreemding' (*Verfremdung*). Dit begrip, dat vooral van Gadamer afkomstig is, vormt binnen diens denken het dialectisch correlaat van het reeds besproken begrip 'toebehoren' (*Zugehörigkeit*).⁴⁰ Onze manier van toebehoren aan of participatie in een historische traditie impliceert tegelijkertijd een zekere afstandelijkheid, een afstand tot al datgene waarop een subject intentioneel gericht kan zijn. De intentionele gerichtheid vooronderstelt met andere woorden allereerst het bestaan van een soort leemte of tussenruimte die vervolgens gedeeltelijk door interpretatie kan worden overbrugd. Interpretieren komt immers neer op een dichterbij brengen van wat in bepaalde opzichten 'veraf', vreemd of onvertrouwd is.⁴¹

Enerzijds 'bezielt' een subject, in en door de intentionele act van apperceptie, een object met een bepaalde, voorgegeven betekenis. Het subject *investeert* een verrichting of serie van verrichtingen met een subjectieve betekenis. Anderzijds brengt de afstand tussen subject en object een verzelfstandiging van het object met zich: het object heeft een betekenispotentieel dat nooit kan worden uitgeput door de betekenis waarin dit object door een subject gevat wordt, dus nooit kan worden uitgeput door de wijze waarop een subject zich intentioneel tot het object verhoudt. Om dit te verduidelijken kunnen wij een

39 Overigens heeft beslist niet alleen de hermeneutische denkrichting ons dit inzicht bijgebracht. Ook denkers uit de psychoanalytische denkrichting hebben veel aandacht geschonken aan het fundamentele belang van de orde van de taal. Dit geldt ook voor latere fenomenologen als Merleau-Ponty en Levinas. Zie bijvoorbeeld Mooij, 1983; De Boer, 1993.

40 Gadamer, (1960) 1975, p. 279.

41 Ricoeur, 1981, p. 29.

ogenblik de aandacht richten op een belangrijk, want exemplarisch voorwerp van interpretatie: tekst. Tekst wordt geschreven of uitgesproken door een subject. Het subject ‘laadt’ *zijn* tekst tijdens het schrijven of spreken met een betekenis die schuilgaat in zijn *intentie* bij dit schrijven of spreken. Aldus geeft het subject zich op een bepaalde wijze *te verstaan* in het intersubjectieve verkeer. Maar de intentie waarmee het subject zijn tekst heeft geschreven, gaat vanaf het moment waarop deze tekst aan de wereld wordt prijsgegeven, een eigen leven leiden, een leven dat losbreekt uit de intentionele greep van het subject. Met andere woorden: de ‘zin’ waarmee de auteur zijn tekst heeft geladen, wordt *autonoom* ten opzichte van de intentie van de oorspronkelijke auteur van de tekst. Deze autonomie of onafhankelijkheid weekt de tekst los van de situatie waarin hij is ontstaan, en opent daardoor een veelheid aan interpretatiemogelijkheden.

De voorgaande overwegingen zijn ook van toepassing op *handelingen*, die in belangrijke opzichten eveneens een ‘tekstkarakter’ dragen.⁴² Ook handelingen ‘distantiëren’ van de context waarin zij oorspronkelijk waren verricht en emanciperen daardoor van de subjectieve inzichten en bedoelingen van het handelend subject. De autonomie van de tekst en van de ‘gedistantieerde’ handeling, oftewel: het kenmerk krachtens hetwelk de objectieve zin van een tekst of een handeling een andere kan zijn, dan de zin die in de oorspronkelijke, subjectieve intentie van de auteur of actor geïmpliceerd is, confronteert ons met het gegeven dat iedere vorm van interpretatie plaats vindt op een snijvlak van vertrouwdheid of toebehoren en vreemdheid of distantie. Een dialoog tussen twee mensen kan nooit volstrekt ‘onbemiddeld’ plaatsvinden, maar is altijd ingebed binnen een langer intersubjectief verband. Ieder subject is immers verenigd met andere subjecten binnen een gemeenschappelijke, oftewel: intersubjectieve ruimte.⁴³ Deze intersubjectieve ruimte is een zich historisch ontwikkelende ruimte en kenmerkt zich in cultureel en regionaal opzicht door grotere en kleinere variaties. Een belangrijke eigenschap, die alle ‘praktijken’ of intersubjectieve ruimten waarvan de mens deel kan uitmaken gemeen hebben, is dat zij behept zijn met patronen van intersubjectieve regels of normen op grond waarvan subjectieve uitingen een intersubjectief herkenbare en erkenbare betekenis hebben.

Mensen die onderling zijn verbonden binnen een bepaalde, enger of wijder te omgrenzen praktijk of ‘levensvorm’, hebben in beginsel toegang tot dezelfde intersubjectieve regels. Deze regels zijn in algemene zin bepalend voor *hoe* wij

42 Ricoeur, 1989, p. 197-221. Geschreven tekst emancipeert in vier opzichten van gesproken tekst: de betekenis wordt in de tekst gefixeerd; de betekenis emancipeert van de bedoeling van het subject; niet-tonende verwijzingen worden ontplooid; en het publiek verkrijgt een universele omvang. Analooq aan deze ‘distantiatie’ van het schrift verzelfstandigen ook menselijke handelingen op vier wijzen ten opzichte van de situatie waarin zij oorspronkelijk zijn verricht: de betekenis van de handeling wordt ‘sociaal geïnscribeerd’; de betekenis van de handeling verzelfstandigt ten opzichte van het handelende subject; de ‘pertinentie’ en het ‘belang’ van de individuele handelingen stijgen uit boven de handelingen zelf; en de handeling wordt een ‘open werk’. Zie ook Mooij, 2006, p. 113-118.

43 Deze relationele verbondenheid van subjecten binnen intersubjectieve ruimten is niet een contingent gegeven, maar een constitutieve voorwaarde voor de subjectiviteit: zonder ‘ander’ geen ‘zelf’, zonder intersubjectiviteit geen subjectiviteit. Dit is de centrale stelling in Ricoeur, 1992.

een subjectieve verrichting in een bepaalde zin kunnen ‘opvatten’ of percipiëren, oftewel: zij bepalen *wat* in het intersubjectieve verkeer als een bepaalde betekenisgeladen uiting heeft te ‘gelden’. De publiekelijk toegankelijke regels zijn niet alleen bepalend voor de intersubjectieve evaluatie van subjectieve verrichtingen achteraf, maar geven ook reeds bij voorbaat *richting* aan iedere subjectieve uiting: mijn gedraging ontleent haar subjectieve *gerichtheid* aan dezelfde regels die anderen in staat stellen de intersubjectieve betekenis van mijn gedraging vast te stellen of te achterhalen. Intentionele uitingen zijn met andere woorden ‘regelgeleid’.⁴⁴ Deze regelgeleidheid confronteert ons andermaal met het gegeven dat zowel de intentionaliteit, alsook de psychische realiteit zélf, is doordrongen van de sociale realiteit.⁴⁵ Doordat de subjectieve binnenwereld en de intersubjectieve buitenwereld op elkaar zijn aangewezen, ondergaat iedere vorm van intersubjectieve communicatie de ‘werking van de geschiedenis’.⁴⁶ Op grond van deze werking verkrijgt een subjectieve uiting een betekenispotentieel dat ruimer is dan de subjectieve intentie die erachter schuil is gegaan. De interpretatie van een subjectieve uiting veronderstelt dan ook een vorm van toe-eigening of appropriatie. De interpretator eigent zich de intentionele uiting toe door zich open te stellen voor de intersubjectieve betekenis van een intentionele verrichting, oftewel: voor de ‘wereld’ die de door hem geïnterpreteerde uiting voor hem ontvouwt.⁴⁷

Besluit

Intentionaliteit is méér dan een interjectie tussen een subject en een object in de leefwereld. Subjectieve, intentionele uitingen moeten, juist uit kracht van hun eigenschap van intentionaliteit, worden beschouwd als *zowel* ‘psychische’ als ‘normatieve’ fenomenen.⁴⁸ De innerlijke wereld van de subjectieve inzichten en bedoelingen veruitwendigt zich in de intersubjectieve wereld. Op dit punt blijkt dat intentioneel handelen wordt gemoveerd door de wijze waarop het handelend subject op de wereld is ‘ingericht’: het subject is in zekere zin ‘zichzelf vooruit’ doordat het in het handelen wordt geleid door een bepaalde visie op de wereld, dat wil zeggen: door een willen en een weten, door inzichten en bedoelingen. Tussen de verrichte handeling en de verzameling inzichten en bedoelingen bestaat niet een uitwendige en toevallige, maar een inwendige uitdrukkings-

44 In dit verband valt te wijzen op een sterke overeenkomst tussen de besproken fenomenologische en hermeneutische inzichten enerzijds en inzichten uit de Angelsaksische, analytische handelingsfilosofie anderzijds. Zie Wittgenstein, (1953) 2002, § 627-628, p. 246-247; Anscombe, 1976, p. 12-24, 49-53; Von Wright, 1971, p. 83-131; en Mooij, 2004, p. 51-52, 56-58, 125-128. Zie over de menselijke ‘zelfoplegging’ van regels die langs de weg van de taal de verhoudingen tussen subject en object constitueren ook Oudemans, 2008, p. 75-86.

45 Dit is de centrale stelling in Fuchs, 2005. Zie ook Mooij, 2004, p. 56.

46 Ricoeur, 1981, p. 26-27; zie nader Gadamer, (1960) 1975, p. 284-290.

47 Deze toe-eigening komt in diepere zin neer op een onteigening, voor zover de interpretator allereerst ‘leerling’ van de handeling (of tekst) is, en pas vervolgens in staat is zich de betekenis ervan toe te eigenen. Zie nader Ricoeur, 1989, p. 182-193.

48 Schild, 1995. Preciezer uitgedrukt: aangezien de psychische realiteit is doordrenkt van de sociaal-normatieve realiteit en *vice versa*, komt de nevenschikking van de termen psychisch en normatief eigenlijk neer op een tautologie. Zie Fuchs, 2005, p. 11, 141-143.

relatie. De intentie drukt zich uit in de handeling en de handeling belichaamt de intentie. De handeling wordt niet ‘veroorzaakt’ door de intentie, maar wordt erdoor geleid. Zij drukt zich uit in de gedraging van het subject, waardoor deze gedraging, inclusief de psychische component ervan, zichzelf vatbaar maakt voor interpretatie door anderen.⁴⁹

In deze interpretatie wordt de intentionele uiting als het ware onteigend van het zich te verstaan gevende subject, en toegeëigend door de interpreterende derde. Intentionaliteit verwijst naar een subjectpool én naar een objectpool: er is *iemand* die zich op een bepaalde wijze te verstaan geeft, en er is *iets* dat te verstaan wordt gegeven.⁵⁰ Het continuüm van de intentionaliteit dat zich tussen deze twee polen uitstrekt, bevrijdt de betekenis van een intentionele uiting als het ware uit de beslotenheid van de subjectieve inzichten en bedoelingen van het zich te verstaan gevende subject. De uiting van het subject breekt open naar de intersubjectieve of objectieve sfeer waarbinnen de uiting een polysemantisch karakter verkrijgt, getooid wordt met de eigenschap van ‘meerstemmigheid’. Deze meerstemmigheid, op grond waarvan een subjectieve uiting voor verschillende betekenistoewijzingen toegankelijk wordt, noopt tot een positie- of perspectiefkeuze.⁵¹ De wijze waarop een uiting van een subject intersubjectief wordt verstaan, is afhankelijk van de context van waaruit de interpretator de ter interpretatie voorliggende uiting beziet.

Bij aanvang van deze bijdrage werd gesteld dat het *strafrechtelijke* begrip opzet kan worden beschouwd als de juridische verbijzondering van wat in algemene zin ‘intentionaliteit’ kan worden genoemd en dat deze verbijzondering is afgestemd op de eigen behoeften van het strafrechtelijk systeem. Het strafrecht is uit op de beantwoording van de vraag of een als verdachte aangemerkt handelend subject strafrechtelijk voor een bepaalde toedracht verantwoordelijk kan worden gehouden, en deswege kan worden gestraft. In het licht van deze strafrechtelijke oriëntatie op imputatie is de door Mooij aan het strafrechtelijk opzetbegrip verleende karakterisering een gelukkige: opzet is een vorm van ‘daadschuld’ die de uitwendige daad van binnenuit ‘kwalificeert’. Het accent ligt in deze kwalificatie weliswaar op de uitwendigheid, op de omstandigheden en de aard en verschijningsvorm van de gedraging, maar de inwendigheid wordt hierbij steeds voorondersteld: het subject raakt niet uit beeld. Evenals het vóór-juridische begrip intentionaliteit is ook het strafrechtelijk opzet normatief en psychisch tegelijkertijd. Reductie van dit begrip tot één van beide polen is ongeoorloofd; in de ene richting zou dit getuigen van een vorm van het door Mooij gelogenstraft naturalisme, in de andere van een naïef en al even onhoudbaar subjectivisme.

49 Zie Mooij, 2004, p. 53-56.

50 Zie Mooij, 2006, p. 66-67.

51 Zie Glastra van Loon, (1957) 1987, p. 83.

Literatuur

- Anscombe, G.E.M., *Intention*, Oxford: Basil Blackwell 1976.
- Boer, Th. de, Inleiding, in: Th. de Boer et al., *Fenomenologie en kritiek*, Assen: Van Gorcum 1981, p. 1-2.
- Boer, Th. de, *Van Brentano tot Levinas. Studies over de fenomenologie*, Amsterdam/Meppel: Boom 1989.
- Boer, Th. de, *Tamara A., Awater en andere verhalen over subjectiviteit*, Amsterdam: Boom 1993.
- Brentano, F., *Psychology from an empirical standpoint* (1874; ed. O. Kraus), Londen: Routledge & Kegan Paul 1973.
- Dilthey, W., Die Entstehung der Hermeneutik (1900), in: W. Dilthey, *Gesammelte Schriften. Band V.1: Die geistige Welt*, Stuttgart/Göttingen: Teubner/Vandenhoeck & Ruprecht 1957, p. 317-338.
- Fuchs, P., *Die Psyche. Studien zur Innenwelt der Außenwelt der Innenwelt*, Weilerswist: Velbrück Wissenschaft 2005.
- Gadamer, H.-G., *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen: J.C.B. Mohr (1960) 1975.
- Glastra van Loon, J.F., *Norm en handeling. Bijdrage aan een kentheoretische fundering der sociale wetenschappen* (diss. RUL 1957), Groningen: Wolters-Noordhoff 1987.
- Heidegger, M., *Zijn en tijd* (1927; ed. M. Wildschut), Nijmegen: Sun 1999.
- Husserl, E., *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie*, Halle: Max Niemeyer 1922.
- IJsseling, S., Vraagtekens bij de fenomenologie, in: E. Berns, S. IJsseling & P. Moyaert, *Denken in Parijs. Taal en Lacan, Foucault, Althusser, Derrida*, Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom 1981, p. 11-32.
- Kelk, C., *Studieboek materieel strafrecht*, Deventer: Kluwer 2005.
- Mooij, A.W.M., *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*, Meppel: Boom 1983.
- Mooij, A.W.M., *Psychiatrie, recht en de menselijke maat. Over verantwoordelijkheid*, Amsterdam/Meppel: Boom 1998.
- Mooij, A.W.M., *Toerekeningsvatbaarheid. Over handelingsvrijheid*, Amsterdam: Boom 2004.
- Mooij, A.W.M., *De psychische realiteit. Psychiatrie als geesteswetenschap*, Amsterdam: Boom 2006.
- Mooij, A.W.M., Intentionaliteit en causaliteit. De inzet van de fenomenologie, in: J.A. den Boer, G. Glas & A.W.M. Mooij (red.), *Kernproblemen van de psychiatrie*, Amsterdam: Boom 2008, p. 46-82.
- Oudemans, Th.C.W., *Echte filosofie*, Amsterdam: Bert Bakker 2008.
- Ricoeur, P., Fenomenologie en hermeneutiek, in: Th. de Boer, *Fenomenologie en kritiek*, Assen: Van Gorcum 1981, p. 20-47.
- Ricoeur, P., *Hermeneutics and the human sciences. Essays on language, action and interpretation* (ed. J.B. Thompson), Cambridge: Cambridge University Press 1989.
- Ricoeur, P., *Oneself as another* (ed. K. Blamey), Chicago/Londen: Chicago University Press 1992.
- Schild, W., Der strafrechtliche Vorsatz zwischen psychischem Sachverhalt und normativem Konstrukt, in: R. Jakob, M. Usteri & R. Weimar (red.), *Psyche, Recht, Gesellschaft* (Rehbinder-bundel), Bern: Stämpfli 1995, p. 119-140.
- Slatman, J., Inleiding, in: M. Merleau-Ponty, *De wereld waarnemen* (ed. J. Slatman), Amsterdam: Boom 2003, p. 7-25.

-
- Sperna Weiland, J., Wat is fenomenologie?, in: R.J. de Folter et al. (red.), *Fenomenologie, kriminologie en recht*, Assen: Van Gorcum 1979, p. 11-23.
- Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven. Filosofie van de multiculturaliteit*, Amsterdam: Sun 2006.
- Wittgenstein, L., *Filosofische onderzoekingen* (1953; ed. M. Derksen & S. Terwee), Amsterdam: Boom 2002.
- Wright, G.H. von, *Explanation and Understanding*, Londen: Routledge & Kegan Paul 1975.